

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Sąjūdžio verpetuose

2013-08-02

ŽURNALAS: Muzikos Barai

TEMA: Sąjūdžiui – 25

AUTORIUS: Algirdas Jonas Ambrazas

DATA: 2013-08

Sąjūdžio verpetuose

Algirdas Jonas Ambrazas

Iš rengiamos monografijos apie Julijų Juzeliūną

Prieš 25 metus gimusio Sąjūdžio veiklon, greta kitų iškilių lietuvių kultūros ir meno veikėjų, labai ryžtingai išitraukė įžymus kompozitorius, Lietuvos konservatorijos profesorius Julius Juzeliūnas (1916–2001). Kompozitorius ilgam į šalį padėjo natų popierių ir pieštuką, užsimojęs kurti, jo paties žodžiais tariant, atgimstančios Lietuvos simfoniją. Jis tapo vienu iš Sąjūdžio lyderių, jo Seimo Tarybos nariu. Išrinktas SSRS liaudies deputatu, J. Juzeliūnas drauge su kitais Sąjūdžio atstovais pačiame Kremliuje griovė sovietinės imperijos pamatus, aktyviai dalyvaudamas tuometinės Lietuvos Aukščiausios Tarybos darbe, tiesiogiai padėjo atkurti šalies nepriklausomybę.

Ypač dideli J. Juzeliūno nuopelnai tiriant stalinizmo nusikaltimus, reabilituojant sovietmečiu neteisėtai represuotus Lietuvos piliečius.

Rengiant šią publikaciją apie J. Juzeliūno visuomeninę politinę veiklą 1988–1998 metais, remtasi pirminiais šaltiniais: oficialiais dokumentais, to meto spauda, amžininkų liudijimais. Panaudoti paties J. Juzeliūno tekstai (dalis jų publikuota knygoje „Julius Juzeliūnas: Straipsniai, kalbos, pokalbiai. Amžininkų atsiminimai“. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002 m.) ir pokalbių su autoriumi įrašai.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis[1] buvo įkurtas 1988 m. birželio 3 d. Vilniuje mokslinės ir kultūrinės visuomenės atstovų susirinkime Mokslų akademijos salėje. Oficialus susirinkimo pretekstas buvo rengiamos naujos Lietuvos SSR Konstitucijos klausimų aptarimas. Ši diena lėmė Lietuvos likimą ir visą tolesnį J. Juzeliūno gyvenimą.

J. J.: 1988 metų birželio 3 dieną mano bendrapavardis junioras fizikas Gediminas, išvažiuodamas į tarnybinę komandiruotę, prigrasino: „Tėvai, būtinai nueik vakare į Mokslų akademiją, bus įdomu.“ – „Gerai, – sakau, – nueisiu, nueisiu.“ Na, ir nuėjau. Tam susirinkimui pirmininkavo akademikas [Eduardas] Vilkas; buvo daugiausia svarstomi ekonominio savarankiškumo klausimai, bet aiškiai jutau, kad dauguma žmonių susirinkę ne tam. Tada jau buvo susikūręs Estijos liaudies frontas, ką nors panašaus norėta įsteigti ir Lietuvoje.

Kai buvo nuspręsta sukurti iniciatyvinę grupę ir pradėta siūlyti kandidatus, išgirdau, kad ir mano pavardę kažkas leptelėjo. Priėjau prie Alvydo Medalinsko, perėmusio vadovavimą susirinkimui, ir sakau: „Klausyk, kolega, aš tai Juzeliūnas, bet ar nebūsit sumaišę vardo?“ Mat mano sūnus labai aktyviai dalyvavo visuose tuose susirinkimuose su jaunais Mokslų akademijos darbuotojais. „Ne, neapsirikom, – sako, – vardas tikrai tas.“ Taigi, mane užrašė, susirinkimas nubalsavo, įtraukė į iniciatyvinę grupę. Nuo to ir prasidėjo mano veikla Sąjūdyje.“[2]

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (LPS) iniciatyvinę grupę sudarė 35 asmenys, kurie atstovavo įvairioms tikslųjų ir humanitarinių mokslų bei meno sritims[3]. Iš muzikų iniciatyvinė grupė ėjo, be J. Juzeliūno, Lietuvos konservatorijos pedagogai – operos dainininkas Vaclovas Daunoras, muzikologas Vytautas Landsbergis.

Pasibaigus tam audringam susirinkimui, išrinktieji iniciatyvinės grupės nariai pasiliko aptarti artimiausių uždavinių ir pasiskirstyti svarbiausiomis pareigomis. Nutarta, bent kol kas, pirmininko nerinkti, o reguliariai, pagal galimybę, kiekvieną savaitę rengiamiems posėdžiams vadovauti paeiliui. Einamuosius organizacinius klausimus tvarkyti buvo pavesta Arvydui Juozaičiui, Artūriui Skučui ir Alvydui Medalinskui.

J. Juzeliūnas apsiėmė būti išdininku: „Visų nuomone, tai buvo žmogus, kurio sąskaitų knygos bus tvarkomos „kapeikos tikslumu“.[4]

Sąjūdį remiančių pavienių asmenų ir kolektyvų piniginiams įplaukoms kaupti reikėjo turėti einamąją sąskaitą banke. Tačiau atidaryti sąskaitą LSP vardu valdžios sutikimas nebuvo gautas: oficialios instancijos Sąjūdį traktavo vos ne kaip pagrindinę organizaciją. Išėitį rado J. Juzeliūnas: įplaukoms kaupti jis pasiūlė savo asmeninę sąskaitą Taupomajame banke, ir tai buvo viešai paskelbta jau pirmajame Sąjūdžio informacinio biuletenio numeryje[5], pagarsinta mitingų metu.

J. J.: Naudotis įplaukomis daviau įgaliojimus Medalinskui ir Juozaičiui, jų žiniai perdaviau ir pačią taupomąją knygelę. Ją atsiėmiau, kada valstybinis bankas pagaliau sutiko atidaryti sąskaitą Sąjūdžiui. Knygelėje likusius pinigus perdaviau Sąjūdžio kasai.

Birželio 23 d. J. Juzeliūnas drauge su Sąjūdžio aktyvistų grupe dalyvavo susitikime su kompartijos pirmuoju sekretoriumi Ringaudu Songaila, Centro komiteto biuro nariais. R. Ozolas ir kiti sąjūdininkai išreiškė naujosios organizacijos tikslus ir pagrindinius reikalavimus. Tikėtas dialogas neįvyko.

Kai kurie susitikimo dalyviai, vieni drąsiau, kiti atsargiau, palaikė Sąjūdį. Tačiau biuro nariai tylėjo. Tada J. Juzeliūnas tiesiai paklausė jų:

- Ar mes pogrindyje, ar ne? Nes pirmasis sekretorius nė sykio savo kalboje nepaminėjo Sąjūdžio vardo.

Į tai atsakyta nebuvo.^[6]

Ilgainiui J. Juzeliūnas vis dažniau ėmė ne tik viešai kalbėti, bet ir aktyviai veikti Sąjūdžio vardu.

Dar prieš Sąjūdžio gimimą radikalioji Lietuvos laisvės lyga 1988 m. gegužės 22 d. Vilniuje, Katedros aikštėje, rengė didelę akciją, skirtą trėmimams paminėti. Lietuvos valdžios institucijos, norėdamos įvykiams užbėgti už akių, išvakarėse, gegužės 21 d., kūrybinių organizacijų vardu paskubom surengė oficialų Stalino represijų aukų paminėjimą prie stalinistų sušaudyto kompartijos veikėjo Zigmo Aleksos-Angariečio paminklo.

Mitingan atėjęs J. Juzeliūnas ketino pasakyti kalbą. Joje norėjo, neapsiribodamas stalinizmo nusikaltimų pasmerkimu, pateikti pasiūlymų, kaip panašioms represijoms užkirsti kelią ateityje. Pajutęs, kad renginys vyksta, jo žodžiais, „per partinio aparato prizmę“, nuo kalbos susilaikė, o jos tekstą nunešė į tuo metu bene pažangiausio periodinio leidinio – savaitraščio „Gimtasis kraštas“ – redakciją. Straipsnis buvo paskelbtas beveik po mėnesio, birželio 16 d. numeryje.

J. Juzeliūnas iškėlė mintį įsteigti visuomeninį stalinizmo nusikaltimų tyrimo komitetą ir suformulavo tokią jo veiklos programą:

- „1. Įsteigti stalinizmo aukų atminimo fondą.
2. Sudaryti represuotųjų sąrašą ir jį paskelbti.
3. Sudaryti represijų vykdytojų sąrašus ir juos paskelbti.
4. Rinkti lėšas paminklo stalinizmo represijų aukoms atminti statybai.
5. Organizuoti atsiminimų užrašymą ir publikavimą.
6. Rūpintis žmonių, žuvusių nuo represijų, kapavietėmis įvairiose šalies vietovėse.
7. Teikti paramą žmonėms, ieškantiems tėvų ir artimųjų kapų.“^[7]

„Gimtojo krašto“ redaktorius Algimantas Čekuolis J. Juzeliūno straipsnį pateikė kaip Lietuvos visuomenės atstovo siūlymą birželio pabaigoje Maskvoje šaukiamai SSRS kompartijos XIX konferencijai. Lietuvos kompartijos Centro komitetas dar gegužės mėnesį, neatsižvelgdamas į visuomenės nuomonę, sudarė delegatų sąrašą daugiausia iš partinės nomenklatūros atstovų. Nors ir protestuodami prieš persitvarkymo dvasiai prieštaraujančių senų biurokratinių metodų taikymą, sąjūdininkai nusprendė delegatų, tegul ir neišrinktų, o parinktų, neignoruoti, surengti jų palydėtuves į Maskvą ir ta proga jiems išsakyti lietuvių tautos priesakus.

Šios palydėtuvės įvyko birželio 24 d. ir tapo pirmuoju Sąjūdžio mitingu – viešu prisistatymu visuomenei. Sąjūdžio aktyvistų sukviesti į Katedros aikštę suplaukė apie 25000 vilniečių. Demonstrantai atsinešė plakatų su patriotiniais šūkais, bet buvo ir

M. Gorbačiovo portretų. Tribūnoje šalia Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narių ir išlydimų delegatų stovėjo ir kai kurie Lietuvos komunistų partijos CK atstovai, tarp jų sekretorius Algirdas Brazauskas. Įspūdingą kalbą pasakė Vytautas Landsbergis – tai buvo jo pirmas viešas pasirodymas Sąjūdžio vardu, – jis kvietė paskirtus delegatus konferencijoje atstovauti Lietuvos interesams.[8]

Mitinge dalyvavusių Lietuvos laisvės lygos atstovų iniciatyva nelaukta suplevėsavo tautinės vėliavos, jos sukėlė sumaištį tarp kompartijos funkcionierių. O renginio pabaigoje per garsiakalbį suskambo uždrausto senojo Lietuvos himno įrašas.

To atmintino įvykio rytą J. Juzeliūnui į namus paskambino jam iki tol nepažįstamas žmogus, prisistatė kaip Mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto mokslinis bendradarbis Mečys Laurinkus. Išreiškė pageidavimą susitikti ir aptarti svarbų reikalą.

J. J.: Susitikome per mitingą. M. Laurinkus trumpai papasakojo, jog Pabaltijo regione kuriama komisija stalinizmo nusikaltimams tirti ir Lietuva ketina savo branduolį sukurti. Mane ir pakvietė į tą grupelę.[9]

Pasiūlė man būti tos komisijos pirmininku. „Klausyk, – sakau, – mielas mano, aš pats rašiau spaudoje dėl tokios komisijos sukūrimo, bet jai pirmininkauti turėtų koks nors juristas, išmanantis tuos dalykus; o aš – juk žinote mano kvalifikacijas...“ – „Mes tai žinome ir viską numatėme.“

Kiek vėliau Laurinkus atvažiavo pas mane į Palangą (buvau čia pasitraukęs kūrybiniam darbui, kuris, tiesą sakant, nelabai sekėsi gyvenant bundančios Lietuvos rūpesčiais). „Mes jau jus ir išrinkome pirmininku, – informavo. – Prašom nepykti, kad už akių.“[10]

Pasirodo, J. Juzeliūno mintys apie sistemingą stalinistinių represijų tyrimą Lietuvoje krito į jau išpureną dirvą. Panašias idėjas jau prieš metus ėmė puoselėti Lietuvos mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės institute dirbusių jaunų mokslininkų būrelis. Mečys Laurinkus papasakojo:

1987 m. viduryje kilo idėja sudaryti ištremtų žmonių sąrašą. Idėjos realizavimo mechanizmas buvo paprastas – siųsti per nukentėjusių žmonių rankas sąsiuvinius (po 2 kapeikas), kurių atitinkamose skiltyse būtų nurodyta ištremtųjų pavardės, trėmimo data, vieta bei aplinkybės. Pastarosioms buvo palikta ypač daug vietos.

Idėją netrukus aptariau su man gerai pažįstamais žmonėmis: Algirdu Patacku, Birute Burauskaite, Virginija Vosyliūte, Kostu Leinartu. Sąsiuvinius „paleidome“ į pasaulį, tačiau darbas vyko lėtai. <...>

Įsikūrus Sąjūdžio iniciatyvinei grupei, pristačiau idėją viename iš jos dažnų susirinkimų. Sumanymui iš karto buvo pritarta. Vytautas Landsbergis patarė kreiptis į Julijų Juzeliūną. (Landsbergio nuomone, komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti pirmininkas turėtų būti Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys, be to – visuomenei žinomas žmogus.) Artimiausio mitingo metu taip ir padarėme: J. Juzeliūną paprašėme tapti planuojamos Sąjūdžio komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti pirmininku. Netrukus tokia Sąjūdžio komisija buvo įsteigta.[11]

Minėtosios komisijos steigiamasis susirinkimas įvyko liepos 13 d. Į komisijos sudėtį buvo įtraukti 27 įvairių specialybių asmenys.[12]

Siekdama sudaryti represuotų asmenų sąrašą, Komisija stalinizmo nusikaltimams tirti pirmiausia rėmėsi visuotine gyventojų apklausa. Buvo parengta šešiolikos klausimų anketa, paskelbta spaudoje[13] ir platinama per Sąjūdžio organizuojamus mitingus ir susitikimus su visuomene.

Plūstelėjo informacija, kurios vien Sąjūdžio entuziastų jėgomis nebuvo įmanoma apdoroti. Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto vadovybė pasiūlė pradėtą darbą įtraukti į instituto planuojamų darbų sąrašą. Nuo ryto iki vakaro prie išties gausios medžiagos be jokio atlygio plušo Birutė Burauskaitė, Gina (Virginija) Vosyliūtė, Angelė Putelienė, Kostas Leinartas ir kiti.[14]

Platinant anketas teko susidurti ir su daugelio sovietinės sistemos piktadarybių įbaugintų žmonių nepasitikėjimu bei nuogaštavimais.

J. J.: Atsimenu, tuomet teko dalyvauti ir viename mitinge Nemunėlio Radviliškyje. Tada jau buvau Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti pirmininkas ir su kitais kolegomis rūpinausi, kad žmonės kuo greičiau, operatyviau siųstų anketas su duomenimis apie represijas. Jau buvome gavę apie 120 tūkst. anketų. Taigi, Nemunėlio Radviliškyje vienas iš kolūkiečių ir sako man: „Ar negali taip atsitikti, kad dabar dar Gorbačiovas sėdi, o nuo ryt ryto Ligačiovas (kietos stalinistinės politikos šalininkas), o mes, savo noru užpildę anketas, surašę savo duomenis, žiūrėk, ir vėl važiuojam į Sibirą? Ar galite užtikrinti, kad taip neatsitiks“, – klausia tas žmogus. „Žinot, mielieji, – sakau, – negaliu užtikrinti, nes pats irgi nežinau, ar dar kitąkart pas jus atvažiuosiu...“ Tai buvo 1988 metų rudenį, ir tada dar niekas nieko negalėjo garantuoti.[15]

O tuo metu Vilniuje ir visoje Lietuvoje vyko intensyvi Sąjūdžio plėtra. Prie įstaigų, aukštųjų mokyklų, kūrybinių organizacijų buvo steigiamos Sąjūdžio rėmimo grupės. Muzikus suvienijo Kompozitorių sąjungos aktyvistų, ypač O. Balakausko, iniciatyva birželio 24 d. Lietuvos valstybinėje konservatorijoje įsteigta sąjūdininkų grupė „Muzika“.

Liepos 9 d. Vilniuje, Vingio parke, įvyko Sąjūdžio iniciatyvinės grupės suorganizuotas daugiataukstantinis mitingas XIX sąjunginės partinės konferencijos delegatų sutikimo proga. Kalbėjo Sąjūdžio vadovai, žodis buvo suteiktas ir kompartijos CK sekretoriui Algirdui Brazauskui. Savo kalbos pabaigoje jis pažadėjo, kad artimiausiu metu Lietuvos tautinė vėliava bus oficialiai įteisinta.

Tai buvo kulminacinis mitingo momentas. Nuo estrados stogo nusileido ir suplevėsavo didžiulė trispalvė, o choras, kompozitoriui J. Juzeliūnui mostelėjus, užtraukė Tautinę giesmę. Ją pagavo žmonės, visa iki laukymės vidurio nusidriekusi minia. Daugelis laikė rankose lapelius su tekstu, galbūt pirmą kartą gyvenime giedodami savo valstybės himną.[16]

Vilniuje Sąjūdis organizavo įvairias protesto akcijas po kiekvieno pastebėto reakcingo valdžios žingsnio ar dėl vėlavimo vykdyti prisiimtus įsipareigojimus. Visuose stambesniuose sambūriuose dalyvavo J. Juzeliūnas, neretai ir pasisakydavo.

Liepos 26 d. Sąjūdžio iniciatyvinė grupė, protestuodama prieš Aukščiausiojoje Taryboje svarstomą įsako projektą, numatantį suvaržyti susirinkimų, mitingų, gatvės eitynių laisvę, surengė protesto mitingą. Jis buvo nesankcionuotas, dalyvius milicija nustūmė nuo Aukščiausiosios Tarybos prie Respublikinės bibliotekos (dabar – Nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka) rūmų. Ant bibliotekos laiptų „Bronius Genzelis pasiūlė susirinkusiems atšaukti savo atstovus iš Aukščiausiosios Tarybos, o Julius Juzeliūnas prisidėjo kreipimusi baigti deportuotų asmenų reabilitacijos procesą paprasčiausiai pareiškiant, kad deportacijos buvo nepateisinamos ir neteisėtos.“[17]

Padėti Lietuvoje susirūpino Kremlius, ėmė siūsti ne tik direktyvas, instrukcijas, bet ir savo emisarus.

Netrukus po SSKP Centro komiteto aparato darbuotojo Aleksejaus Cvetkovo vizito, rugpjūčio 22 d. į Vilnių dviem dienoms atvyko Politinio biuro narys, vienas iš artimiausių M. Gorbačiovo bendradarbių ir bendraminčių Aleksandras Jakovlevas. Be pokalbių Centro komitete, įvyko du A. Jakovlevo susitikimai su visuomene.

A. Jakovlevo susitikime su kūrybine inteligentija Menininkų rūmuose dalyvavęs J. Juzeliūnas, kalbėdamas Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti vardu, išryškino represuotųjų reabilitacijos klausimą.

J. J.: *Stalinizmo metais padaryti baisūs nusikaltimai lietuvių tautai. „Tautų tėvo“ mirtis 1953 metais sustabdė šį masinį košmarą, nors pavienių atvejų buvo ir daugiau. Be masinių trėmimų, labai daug žmonių buvo sunaikinta stovyklose [lageriuose].*

Buvo atvirai pažeidinėjama ne tik Lietuvos TSR Konstitucija, bet ir visos kitos teisėtumo normos. Tačiau iki šiol tų žmonių, kuriuos pavyko grąžinti į Lietuvą, atžvilgiu pasireiškia diskriminacija, ribojamos jų teisės, konkrečiai – stojant į darbą. Mūsų nuomone, individualiai reabilituoti turi tik tie, kurių atžvilgiu buvo taikoma kokia nors teisminė procedūra. Kodėl gi turi dar individualiai siekti reabilitacijos tie, kurie buvo represuoti be teismo ir tardymo, be jokio teisinio pagrindo? Atkreipdami į tai dėmesį, prašome Jus iškelti TSKP Centro komitete klausimą dėl visų stalinizmo laikotarpio be teismo ir tardymo represuotų TSRS piliečių kolektyvinio reabilitavimo ir išleisti atitinkamą TSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumo įsaką. Mes esame tos nuomonės, kad kolektyvinis šio opaus ir svarbaus klausimo išsprendimas tikrai padės didinti visuomenės pasitikėjimą persitvarkymo procesu.[18]

A. Jakovlevas, nors ir rezervuotai, sutiko su J. Juzeliūno samprotavimais. Atsakydamas jis kalbėjo: „Jūs mus paremtumėte tuo, jeigu neskubintumėte. Mes norime iki galo kruopščiai viską išnagrinėti, iki galo išnagrinėti visas bylas, užbaigti reabilitaciją. Ir mes tai padarysime. Man patiko Jūsų formuluotė. Štai visi sako Stalinas, o Jūs, profesoriau, – stalinizmas. Draugai, mums dar stalinizmas iki galo nesuprantamas. Štai kur bėda. Ir reikia kovoti, priešintis, nagrinėti, daryti išvadas iš stalinizmo.“[19]

J. Juzeliūnas įteikė A. Jakovlevui savo kalbos tekstą kaip oficialų Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti dokumentą ir paprašė atitinkamai paveikti Lietuvos vyriausybę.

J. J.: *Ši reagavo jautriai. Netrukus, dar tą patį rudenį, išėjo Ministrų Tarybos potvarkis[20], kuriuo visiems, grįžtantiems iš tremties vietų į Lietuvą, buvo valstybės skiriama iki 3 tūkstančių rublių suma. O nauju potvarkiu buvo nuspręsta grįžtančioms*

šeimoms išmokėti pašalpas iki 10 tūkstančių rublių. Po kurio laiko R. Sikorskis[21] sakė, jog išmokėta jau per 200 milijonų rublių, apie kuriuos Maskva nieko nežino (nors ir tie pinigai buvo iš jų kišenės), nes įrašomi tam paragrafai ataskaitose, tos sumos budriai įforminamos. Iš pradžių tie pinigai buvo pavadinti kompensacijomis, tačiau pagalvojus, jog nepriklausomai Lietuvai reiks dar ateity Rytams pateikti sąskaitas už represijų nuostolius, kompensacijas įvardijome kitaip – pašalpomis. Kompensacijos būtų reiškusios – neva jau atsiteisėme.

Žinoma, pinigai, lyginant su tais didžiuliais nuostoliais – moraliniais, fizininiais, ne kažką reiškė, tačiau žmonėms, grįžusiems į Tėvynę, ši suma buvo nemenka paspirtis.[22]

Pirmą kartą viešai ir plačiu mastu sąskaita Lietuvos okupantams buvo pateikta Sąjūdžio iniciatyvinės grupės surengtame garsiajame 1988 m. rugpjūčio 23 d. mitinge Vilniaus Vingio parke. Renginys buvo skirtas gėdingajai bolševikinės Sovietų Sąjungos ir fašistinės Vokietijos nepuolimo (V. Molotovo–J. Ribbentropo pakto) sukakčiai paminėti. Vos prieš metus Lietuvos laisvės lygos surengtas kuklus šios datos paminėjimas prie Adomo Mickevičiaus paminklo sukėlė kompartijos pareigūnų suorganizuotą šmeižto ir represijų griūtį. Šį kartą – kas galėjo tada pagalvoti! – specialiai mitingui įrengtoje pakyroje šalia Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narių stovėjo kompartijos CK sekretoriai Algirdas Brazauskas, Lionginas Šepetys.

Į Vingio parką suplaukė per 200 tūkstančių žmonių iš visos Lietuvos. Pradedant mitingą suskambo „Lietuva brangi“. Šią populiariąją patriotinę pagal Maironio žodžius sukurtą J. Naujalio dainą plačiais mostais padirigavo J. Juzeliūnas. (Štai kada pravertė kadaise įgyti chorvedžio įgūdžiai!)

Mitingą vedė Vytautas Landsbergis. Vienas kitą keitė oratoriai – poetas Justinas Marcinkevičius, istorikai Liudas Truska, Gediminas Rudis, mokslo, kultūros, meno, dvasininkijos atstovai. Visi jie atvirai ir karštai smerkė slaptuosius (ir vis dar išlaptintus) protokolus, padėjusius pagrindus Lietuvos okupacijai, kėlė reikalavimus ir siūlymus valdžiai, kaip atitaisyti šią didžiulę visai tautai padarytą skriaudą.[23]

Vieną griežčiausių ir drąsiausių kalbų mitinge pasakė J. Juzeliūnas. Jis ypač pabrėžė okupantų padarytą žalą visuomenės moralei, jau nekalbant apie atviro smurto faktus: „Jeigu carizmas vadinamas tautų kalėjimu, tai stalinizmas yra užsitarnavęs tautų skerdyklos epiteta.“[24]

Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti vardu J. Juzeliūnas visus Lietuvos gyventojus paragino padėti rinkti reikiamą dokumentinę medžiagą.[25]

Tris valandas trukęs mitingas ėjo į pabaigą. Temo. Tūkstančių dalyvių rankose sumirguliavo atsineštų žvakučių liepsna – žuvusiųjų atminimo simbolis. Baigiamasis renginio akcentas – J. Juzeliūno diriguojama V. Kudirkos „Tautiška giesmė“.

Netrukus, rugpjūčio 30 d., Lietuvos dailininkų sąjungos patalpose įvyko Sąjūdžio iniciatyvinės grupės susitikimas su pagrindinių represinių jėgų Lietuvoje vadovais – Valstybės saugumo komiteto (KGB) pirmininku Eduardu Eismuntu ir jo padėjėju Edmundu Baltinu.

Pokalbis lietė įvairiausias temas. Julius Juzeliūnas kalbėjo apie deportacijas. Eismuntas

įrodinėjo, kad deportuotų žmonių skaičius esąs padidintas. „Reikėtų atsiminti, – tvirtino jis, – kad bus ir „banditų“ aukų, ir suprasti, kad sprendimas iškeldinti „dvarininkus“ 1941 m. ir „žmones, palaikiusius ryšį su banditais“ 1948–1949 m., turėjo pagrindą.“[26]

Visada santūrus, savo žodžius ir poelgius apgalvojantis J. Juzeliūnas nesusilaikė. Apie kilusį incidentą jis pasakojo taip:

[Eismuntas] pradėjo kalbėti apie „banditus“, „banditizmą“ miške. Kitaip tariant, apie partizanų kovą už laisvę. Tada šokau jam į akis: gal reikėtų kitą terminologiją vartoti, juk ten buvo organizuotas pasipriešinimas, kurio gretose susibūrė prisiekę Lietuvos Nepriklausomybę ginti karininkai, eiliniai kariškiai, o prie jų prisijungė daug jaunimo, inteligentijos. Tai jokia būdu ne banditai! Tąsyk Eismuntas vos nepasiuto, kad mes viešai apie tai šnekam. Pagalvojau, kad su manimi dabar visko gali atsitikti, juoba sovietinė saugumo sistema tada buvo tvirta, Eismuntas – dar galingas.[27]

Tuo metu Lietuvos kompartijos Centro komitete išryškėjo vis gilesnė takoskyra dėl požiūrio į Sąjūdį ir jo keliamas atsinaujinimo, tautinio atgimimo idėjas. Užkietėję stagnatoriai – CK pirmasis sekretorius Ringaudas Songaila ir ypač Maskvos statybinis antrasis sekretorius Nikolajus Mitkinas su savo komanda reikalavo griežtų sankcijų prieš bet kokias „separatizmo“ ir „nacionalizmo“ apraiškas. O liberalioji Centro komiteto dalis – Algirdas Brazauskas, Vladimiras Beriozovas, Lionginas Šepetys ir kai kurie kiti, nors ir su tam tikru rezervu, atgimimo judėjimą palaikė.

Valdžios krizės kulminacija buvo rugsėjo 28 d., kada, be milicijos pajėgų, iškvietus sovietinės kariuomenės dalinius, panaudojant šiurkščią jėgą ir smurtą, buvo bandyta sutrukdyti Lietuvos laisvės lygos suorganizuotą mitingą SSRS ir hitlerinės Vokietijos antrėsios bendradarbiavimo sutarties („draugystės ir sienų“) metinėms pažymėti. Šis incidentas („bananų balius“) buvo tarsi tolesnių įvykių detonatorius. Spalio 4 d. į LKP Centro komiteto plenumo posėdį sąjūdininkų deleguotas profesorius Bronislavas Genzelis viešai pareikalavo pirmojo sekretoriaus R. Songailos atsistatydinimo. Spalio 20 d. jau kitame LKP CK plenumo posėdyje, gavus M. Gorbačiovo pritarimą, R. Songaila buvo atstatydytas, o pirmuoju sekretoriumi išrinktas Algirdas Brazauskas (antrasis LKP CK sekretorius N. Mitkinas turėjo užleisti savo postą Vladimirui Beriozovui).

Tomis įtemptomis dienomis reikšmingų sprendimų priėmė Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas. Spalio 6 d. įsaku dėl valstybinės, nacionalinės ir regionų simbolikos buvo legalizuota tautinė vėliava, Vytis, Gediminaičių stulpai ir V. Kudirkos „Tautiška giesmė“. Kitą rytą, giedant „Tautišką giesmę“, Gedimino pilies bokšte buvo iškilmingai iškelta lietuviškoji trispalvė.

Netrukus, spalio 21 d., Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė J. Juzeliūno vadovaujamos Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti taip atkakliai siektą nutarimą – reabilituoti išvežtuosius iš Lietuvos teritorijos 1941–1952 m. O jau kitos, spalio 22 dienos, rytą Vilniaus sporto rūmuose prasidėjo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas.

Steigiamasis Sąjūdžio suvažiavimas vyko 1988 m. spalio 22–23 d., ir tai buvo „dvi dienos, kurios pakeitė Lietuvą“.[28] Suvažiavime dalyvavo ne tik per tūkstantis

delegatų iš visų Lietuvos kampelių, atvykusių su savo miestų herbais, bet ir šimtai tūkstančių šalies gyventojų, kurie suvažiavimo eigą stebėjo per televiziją ir radiją. Po programinių Sąjūdžio lyderių pranešimų suvažiavimo dalyviai atvirai ir karštai reiškė savo mintis esminiais Lietuvos likimo klausimais. Euforija buvo visuotinė, nuomonių spektras – kuo įvairiausias.

J. Juzeliūnas, kalbėdamas Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti vardu, Vyriausybę ir visą Lietuvą paragino visapusiškai globoti grįžtančius tremtinius, aprūpinti juos būstu, darbu, o pensinio amžiaus neteisėtai represuotiems asmenims suteikti personalinio pensininko statusą. J. Juzeliūnas pasmerkė Lietuvos istorijos klastotojus, vykdyčius, jo žodžiais, Lietuvių tautos dvasinį genocidą. Baigdamas savo kalbą pabrėžė:

Kadangi šiandien jau nebekyla abejonių, kad 1940 metais Pabaltijo respublikos buvo okupuotos, manau, jog pats metas būtų lietuvių tautai pasisakyti Konstitucijoje numatytu apsisprendimu – referendumu. Iki šiol buvęs kolonijinės formos statusas, manau, Lietuvai nepriimtinas. Matau du kelius: ar Lietuva įstoja į Tarybų Sąjungos federacinę bendriją kaip suvereni respublika, ar Lietuva nori likti savarankiška, suvereni Lietuvos demokratinė respublika. Kitos alternatyvinės formos Lietuvos valstybingumui reikštis nematau.”[29]

Po ilgų diskusijų suvažiavimas priėmė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio veiklos programą, įstatus, išrinko LPS Seimą (220 asmenų) ir Tarybą (35 asmenys). J. Juzeliūnas gavo 162 balsus, į aukščiausią Sąjūdžio organą buvo išrinktas aštuntuoju.

Sąjūdžio Steigiamajame suvažiavime audringai išsiveržusios patriotinės aspiracijos suvienijo net gana skirtingų politinių orientacijų žmones.

Vargu ar kada nors buvo toks visuomenės susiklausymas, kaip Sąjūdžio suvažiavimo metu. Atrodė, kad vienas kitą suprastavo iš pusės žodžio. Ir vienybė žydėjo...”[30]

Deja, šita tautos vienybė truko neilgai.

Pirmiausia pasireiškė trintis tarp Sąjūdžio aktyvistų ir Lietuvos kompartijos vadovybės. Naujajam partijos lyderiui A. Brazauskui, dėl savo einamų pareigų itin gerai suvokiančiam imperinių jėgų grėsmę Lietuvai, teko nuolatos laviruoti tarp Maskvos ir tautos reikalavimų, daryti nuolaidų tai vienai, tai kitai pusei. Bene pirmą kartą ryškesnis konfliktas tarp sąjūdininkų ir A. Brazausko įsiliepsnojo 1988 m. lapkričio 18 d., kada jis Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos X sesijoje deputatus paragino susilaikyti nuo nutarimo, pripažįstančio Lietuvos įstatymų viršenybę SSRS įstatymų atžvilgiu, kaip tai prieš keletą dienų padarė Estijos parlamentas. Tos pačios dienos vakarą sušauktas skubus Sąjūdžio Seimo Tarybos posėdis griežtai pasmerkė tokį oficialiosios Lietuvos valdžios žingsnį, o lapkričio 20 d. V. Landsbergio iniciatyva buvo paskelbta „Lietuvos moralinė nepriklausomybė“.

Išryškėjo nesutarimai ir Sąjūdžio Seimo Taryboje tarp radikalesnių ir nuosaikesnių jos narių. Nepritardamas paskutiniams Tarybos nutarimams, lapkričio 21 d. iš jos pasitraukė vienas iš Sąjūdžio lyderių rašytojas Vytautas Petkevičius. Vidinė opozicijon ilgainiui ėmė linkti Sąjūdžio Seimo Tarybos nariai Arvydas Juozaitis, Vitas Tomkus.

J. Juzeliūnas labai sielojosi dėl prasidėjusios Sąjūdžio, o ir visos tautos vienybės erozijos. Jo kolega LPS Seimo Taryboje B. Genzelis pabrėžė:

Dauguma Tarybos narių (V. Aliulis, V. Antanaitis, K. Antanavičius, J. Juzeliūnas, A. Kaušpėdas, Č. Kudaba, Just. Marcinkevičius, M. Martinaitis, J. Minkevičius) propagavo visuotinės santarvės idėją, siūlė problemas spręsti kompromiso keliu, nes tik taip, atrodė, galėsime pelnyti tautos pasitikėjimą ir pasiekti norimų rezultatų.[31]

Visai natūralu, kad J. Juzeliūnas pasirašė lapkričio 25 d. Seimo Tarybos posėdyje priimtą „Moralinės vienybės deklaraciją“: „Tarybos veiklos tikslas – Lietuvos suverenumas, kurio vardan turi būti įveiktos visos tarpusavio prieštaros“.[32]

Pagal LPS Steigiamojo suvažiavimo nutarimą organizacija neturėjo vieno nuolatinio vadovo. Komplikuojantis politinei situacijai, didėjant imperinių jėgų spaudimui ir dažnėjant bandymams suskaldyti šią tautos išsivadavimo siekiantį judėjimą, Seimo Taryba nusprendė pusės metų laikotarpiui išrinkti LSP pirmininką. Rinkimai įvyko tame pačiame Seimo Tarybos posėdyje 1988 m. lapkričio 25 d.

J. J.: Sąjūdžio organizacinę veiklą labai apsunkino pastovios valdžios nebuvimas. Tad viename Sąjūdžio Seimo Tarybos posėdyje nusprendėme: derėtis su kompartijos Centro komitetu bei kitomis valdžios institucijomis turėtų vienas žmogus, turintis visus Sąjūdžio įgaliojimus.

Tuo metu Sąjūdžio veikloje išryškėjo du lyderiai: Landsbergis ir Ozolas. Svarstant jų kandidatūras į pirmininko pareigas, aš palaikiau Vytautą Landsbergį. Gerai pažinojau jį daugelį metų artimai bendraudamas Kompozitorių sąjungoje ir konservatorijoje; vertinau jo mąstymo konstruktyvumą, nepaprastą veiklumą ir operatyvumą, organizacinius sugebėjimus, ypač išryškėjusius Sąjūdžio veikloje. Landsbergis sutiko imtis Sąjūdžio vadovo pareigų, tačiau su viena sąlyga: „Tuo atveju mano pavaduotojas turėtų būti Ozolas“. Balsuojant Landsbergis išėjo iš patalpos. Posėdyje dalyvavę Sąjūdžio Seimo Tarybos nariai pirmininku vieningai išrinko Landsbergį.

1989 m. vasario 16 d. šventės išvakarėse neeilinėje Sąjūdžio Seimo sesijoje Kauno muzikiniame teatre buvo priimta LPS Seimo Deklaracija, kurioje atvirai pareikšta, kad „Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis reiškia tautos ryžtą taikiu būdu atkurti savo teises, gyventi nepriklausomai nuo bet kurio diktato.“[33] Ši Deklaracija sukėlė reakcingųjų Lietuvos kompartijos sluoksnių įtūžį, išsiliejusį vasario 21 d. skubiai sušauktame Centro komiteto XVII plenumo. Sąjūdžio ir kompartijos konfrontacija dar labiau paaštrėjo.

1989 metais Lietuvos visuomenė ne kartą turėjo progos išgirsti tvirtą, ryžtingą, visada pasvertą J. Juzeliūno žodį Sąjūdžio organizuotuose mitinguose, įvairiose akcijose, per radiją ir televiziją. Represuotųjų asmenų klausimu J. Juzeliūnas yra pasisakęs ir to meto Lietuvos periodinėje spaudoje.[34]

1989 metų pradžioje visoje Sovietų Sąjungos teritorijoje vyko rinkimų kampanija į M. Gorbačiovo iniciatyva formuojamą aukščiausiąją imperijos valdymo instituciją – Liaudies deputatų suvažiavimą, kuris turėjo sudaryti šalies vyriausybę ir nuolat

dirbančią Aukščiausiąją Tarybą. Skirtingai nuo Lietuvos laisvės lygos, boikotavusios rinkimus, LPS Seimas ir jo Taryba nusprendė, kad yra tikslinga kuo didesniai Sąjūdžio veikėjų skaičiui patekti į Liaudies deputatų suvažiavimą; taip atsivertų galimybė iš vidaus daryti spaudimą SSRS vadovybei, siekiant priimti Lietuvai palankesnius ekonominius ir politinius sprendimus.

Kandidatus į suvažiavimo deputatus, aišku, kėlė ir Lietuvos kompartija bei visuomeninės organizacijos, tad skirtingų pažiūrų atstovų kova dėl Lietuvai suvažiavime skirtų vietų buvo itin atkakli.

J. Juzeliūną kandidatu į SSRS liaudies deputatus iškėlė Kaišiadorių ir Trakų rajonų tremtinių bendrijos. Jo varžovas rinkimų kovoje buvo LKP Kaišiadorių rajono komiteto pirmasis sekretorius Vaclovas Litvinas. Vyko dažni susitikimai su rinkėjais įvairiose regiono vietovėse – mokyklose, gamyklose, įstaigose.

J. J.: Kartais tekdavo pasakyti net penkias kalbas per dieną. Stengiausi nesikartoti, kalbos tekstą nuolatos varijavau pagal situaciją, auditorijos sudėtį. Kartodavosi gal tik iš anksto parinktos tokiai progai tinkamos liaudies patarlės...

Mano konkurentas Litvinas dažnai elgdavosi nekorektiškai. Susitikimuose su rinkėjais sakydavo: „Atvažiuos čia toks senelis“. O man pasirodžius rinkėjai žiūri – Juzeliūnas dar aktyvus, energingas...“

Viename iš interviu J. Juzeliūnas kalbėjo:

Rinkimų kampanijos metu daug šnekėjau apie dorovingumą ir sąžiningumą. Apie tą žalą, kurią mūsų tautai padarė visa bolševikinė sistema, apie komunistų partijos įvykdytus nusikaltimus. Kalbėjau, ateis laikas, kai ne tik buvusi VKP(b), bet ir dabartinė TSKP bus teisiama, kaip ir fašizmas, už nusikaltimus žmonijai, turės būti teisiami visi tos sistemos ramsčiai, atsakingi už vežimus, trėmimus, lagerius, masinius žudymus.[35]

Savo visuomenines nuostatas, savotišką rinkimų programą J. Juzeliūnas yra išdėstęs ir spaudoje.[36] Ne visi kandidato teiginiai buvo priimtini pagrindiniam valstybės spaudos organui; jie liko išsakyti rinkėjams:

*Yra tokia sąvoka, kuri pastaruoju metu mūsųose labai dažnai linksniuojama – tai **suverenitetas**. Štai 1940 metai – kaip įvertinti šią Lietuvos okupaciją? Liaudiškai tariant – didelis prarijo mažą. Mažajam, pagal kai kuriuos autoritetus, – vadinamasis **realusis suverenitetas**. Klausimas – kodėl didysis prarijo? Atsakymas – todėl, kad jis didelis. Didelis ir moralę turi didelę, dėl to kalbėti apie didžiojo moralę ir nedrįstame, o kalbame jau apie realiją: realus suverenitetas, realus valstybingumas, reali ekonomika ir t. t. Bet jei tai prarytojo psichologija, tai nėra laisvės trokštančiojo tiesos ir doros pagimdytas balsas.*

Aš už Lietuvą, kuriai visa tauta kartu su Sąjūdžiu siekia jos visiško atgimimo.

Aš už vasario 16-osios deklaraciją – Nepriklausomos Lietuvos idealų puoselėjimą ir jų realizavimą. Šis kelias sunkus ir gali būti netrumpas, tačiau jis vienintelis, teisingas ir moralus.[37]

J. Juzeliūno atvirai ir įtaigiai išsakomos idėjos, jo asmenybės žavesys pelnė rinkėjų simpatijas. Balandžio 9 d., po antrojo rinkimų rato, jis buvo išrinktas SSRS liaudies deputatu.

Rinkimuose Sąjūdis laimėjo triuškinamą pergalę. Į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą iš Lietuvos pateko net 36 Sąjūdžio delegatai (iš 58)

1989 m. gegužės 25 d. drauge su kitais Lietuvos delegatais J. Juzeliūnas pradėjo savo veiklą Maskvoje iškilmingai atidarytame SSRS liaudies deputatų suvažiavime.

Jau šiame suvažiavime aukščiausiu lygiu ir įvairiais aspektais buvo iškeltas Lietuvos suvereniteto klausimas. Lietuvių delegacija inicijavo SSRS vyriausybinių komisijų V. Molotovo-J. Ribbentropo pakto (ir slaptųjų protokolų) teisėtumui ištirti; po įnirtingų debatų šis paktas, atvėręs kelią Baltijos šalių okupacijai, pripažintas niekiniu. Nors ir su įvairiomis išlygomis, Maskvoje buvo iškovota Lietuvos teisė į ekonominį savarankiškumą nuo „stipraus centro“.

M. Laurinkaus liudijimu, J. Juzeliūnas suvažiavimo metu vykusiuose susitikimuose su A. Jakovlevu ir kitais įtakingais SSRS valdžios atstovais nepraleido progos pakovoti dėl nekaltai represuotų asmenų pilietinių teisių atkūrimo.[38]

SSRS liaudies deputato statusas J. Juzeliūnui atvėrė kelius ir į Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos tribūną, suteikė galimybę pasiūlyti svarstyti ne vieną jį nuo seno jaudinusią problemą.

1989 m. rudenį J. Juzeliūnas Lietuvos Aukščiausiajai Tarybai pateikė pluoštą pasiūlymų Bažnyčios, šeimos, mokyklos klausimais.

Viena iš mano ir kunigo Vaclovo Aliulio parlamentinių iniciatyvų buvo valstybės santykių su Bažnyčia normalizavimas.[39] 1948 m. specialiu Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos nutarimu buvo konfiskuota daugybė Bažnyčios turto, ištisi pastatai. Pateikiame pasiūlymą anuliuoti, atšaukti tą nutarimą ir visą konfiskuotą turtą grąžinti Bažnyčiai, tikintiesiems. Keletą mėnesių truko kova, bet pagaliau pavyko ją laimėti.

Po to parengėme dar vieną projektą - dėl Konstitucijos 50 straipsnio pakeitimo: atsisakyti ateizmo ir atkurti normalias Bažnyčios teises į religijos propagandą, užtikrinti sąžinės laisvę.[40]

Lapkričio 23 d. Lietuvos Aukščiausiajai Tarybai J. Juzeliūnas pateikė pasiūlymą „Dėl požiūrio pakeitimo į šeimos ugdymo klausimą“. Pasiūlymo esmė - valstybė turi sudaryti sąlygas motinoms pačioms auginti vaikus - namuose, o ne vaikų darželiuose.

O tuo metu dar pagal sovietinį modelį suformuota Lietuvos Aukščiausioji Taryba, Sąjūdžio ir demokratinio kompartijos sparno veikiama, ryžosi spręsti ir fundamentalųjį - tolesnio Lietuvos valstybinio statuso - klausimą.

Esminės svarbos įvykis, sudaręs būtinas prielaidas Lietuvos nepriklausomybei atkurti, buvo A. Brazausko vadovaujamos Lietuvos kompartijos atsiskyrimas nuo SSKP. Į Lietuvos komunistų partijos 20-ajame suvažiavime (1989 m. gruodžio 19-21 d.) išrinktą Centro komitetą įėjo ir nemažai Sąjūdžio veikėjų (K. Prunskienė, R. Ozolas,

R. Gudaitis, B. Genzelis). Reakcingiausi kompartijos veikėjai (su M. Burokevičiumi priešakyje) apsisprendė likti SSKP sudėtyje ir tapo aktyviais imperinių jėgų kolaborantais.

Į savarankiškos Lietuvos komunistų partijos įkūrimą Maskva reagavo žaibiškai ir piktai. A. Brazauskas ir jo artimiausi bendražygiai (V. Beriozovas, J. V. Paleckis) buvo skubiai iškviesti į Maskvą aiškintis specialiai sušauktame SSRS kompartijos Centro komiteto posėdyje. O netrukus, 1990 m. sausio 11 d., į Lietuvą ištirti padėties vietoje ir atskalūnų „atvesti į protą“ atvyko pats M. Gorbačiovas.

Sovietų Sąjungos vadovo vizito metu vykę susitikimai su įvairių Lietuvos visuomenės sluoksnių atstovais jam pageidaujamų rezultatų nedavė: lietuvių tauta buvo tvirtai apsisprendusi už visišką nepriklausomybę. Klausimas galėjo būti keliamas tik dėl jos atkūrimo laiko ir formos. Tai turėjo lemti naujoji Lietuvos Aukščiausioji Taryba. Pirmą kartą renkama demokratiškai, ji gautų visos tautos įgaliojimus spręsti Lietuvos likimą.

J. Juzeliūnas į renkamą aukščiausiąją Lietuvos valdžios organą nesibalotiravo. Tačiau būdamas Sąjūdžio Seimo ir jo Tarybos narys jis aktyviai dalyvavo svarstant šios organizacijos rinkimų platformą ir būsimus veiksmus šalies parlamente. Rinkimų kampanijai einant į pabaigą, tokie pasitarimai ir pokalbiai siauresniame rate, kartais ir dviese su ilgamečiu kolega Vytautu Landsbergiu vykdavo vis dažniau.

Rinkimus į Lietuvos Aukščiausiąją Tarybą išpūdingai laimėjo Sąjūdžio iškelti kandidatai. Pirmasis naujojo Lietuvos parlamento posėdis buvo sušauktas kovo 10 dieną – kai po antrojo rinkimų turo buvo nutarimams priimti reikiamas deputatų kvorumas.

Kovo 11 d. posėdyje Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos pirmininku žymia balsų dauguma buvo išrinktas Vytautas Landsbergis. Tai galutinai nulėmė tolesnių įvykių eigą. Vėlyvą vakarą Aukščiausiosios Tarybos deputatai vieningai priėmė (vos šešiams susilaikius) aktą „Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo“ ir kitus Sąjūdžio vadovybės jau iš anksto parengtus dokumentus, įteisinančius valstybės savarankiškumą.

J. J.: Po neužmirštamų šio vakaro akimirų drauge su grupe Sovietų Sąjungos liaudies deputatų sėdome į naktinį traukinį ir išvykome į Maskvą. Čia kitą rytą turėjo prasidėti Liaudies deputatų suvažiavimo sesija. Turėjome naujojo Lietuvos parlamento pavedimą painformuoti Gorbačiovą ir visą suvažiavimą apie Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą.

*Išsireikalavome, kad Gorbačiovas mus priimtų asmeniškai. Susitikimas įvyko pietų pertraukos metu. Vaidotas Antanaitis perskaitė nepriklausomybės atkūrimo akto vertimą į rusų kalbą, palinkėjo Gorbačiovui sėkmės kaip kaimyninės valstybės vadovui. Gorbačiovas susimėtė: „Tak što, ja seičas dolžen budu vstrečat Landsbergisa na krasnom kovre?“ – „Naverno.“ – „Čiuš kakaja...“**[41]***

Tuoju po kovo 11-osios Lietuvos Aukščiausioji Taryba nutarė, kad Lietuvoje išrinkti SSRS liaudies deputatai nebegali dirbti kitos valstybės valdymo struktūroje. Tačiau reikiamiems tiesioginiams kontaktams palaikyti ir operatyviai informacijai iš pirminių šaltinių gauti jiems buvo suteiktas SSRS liaudies deputatų suvažiavimo stebėtojų

statusas. Tad ir J. Juzeliūnas dar visus 1990 metus važinėjo į Maskvą, o savo išpūdžius apie suvažiavime vykusias kovas tarp demokratiškos ir reakcingų jėgų aprašė spaudoje.[42]

M. Gorbačiovas kategoriškai atmesdavo visus Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos siūlymus pradėti oficialias derybas dėl tarpvalstybinių santykių sureguliuojimo. Reikalaudamas atšaukti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo aktą ar nors kuriam laikui suspenduoti jo galiojimą, Sovietų Sąjungos prezidentas ėmėsi griežtų ekonominių sankcijų – įvedė naftos ir dujų tiekimo Lietuvai blokadą, kuri gerokai sutrikdė normalų pramonės įmonių ir transporto funkcionavimą. Siekiant bent kiek palengvinti šalies ekonominę būklę, pradėtos rinkti lėšos iš gyventojų, sudaryta vadinamoji blokados komisija. Į jos sudėtį 1990 m. gegužės 3 d. buvo įtrauktas ir J. Juzeliūnas.

J. J.: Blokados komisijos pirmininku buvo išrinktas Aukščiausiosios Tarybos deputatas Audrius Rudys. Komisijoje dirbo nemažas būrys įvairių specialybių žmonių. Menininkams šioje komisijoje atstovavau aš vienas. Pagrindinis mano darbas buvo prižiūrėti, kad nebūtų išparduotos iš žmonių surinktos meno vertybės.

Maskva ekonominėmis sankcijomis nepaklusniai Lietuvai neapsiribojo. Nuo pat nepriklausomybės paskelbimo vyko nuolatinis ginkluotos jėgos eskalavimas. Sovietinės kariuomenės daliniai užimdavo valstybinių įstaigų ir organizacijų patalpas, persekiojo iš armijos pasitraukusius lietuvių jaunuolius. Pagaliau naktį iš 1991 m. sausio 12 į 13 d. buvo pamėginta karine jėga nuversti teisėtą Lietuvos valdžią. Lietuvių tautos susitelkimas ginti savo parlamentą ir vyriausybę, taip pat didžiųjų užsienio valstybių palaikymas, Rusijos demokratų protesto akcijos padėjo išsaugoti Lietuvos nepriklausomybę, nors ir žuvusių beginklių patriotų gyvybės kaina. Lietuva gyveno nuolatinėje įtampoje. Ji atslūgo tik 1991 m. rugpjūčio pabaigoje, žlugus komunistinių imperijos jėgų surengtam valstybės pučui Rusijoje, kada daugelio pasaulio šalių vyriausybės viena po kitos ėmė oficialiai pripažinti Lietuvą kaip nepriklausomą valstybę.

Lietuvą nepriklausomybėn atvedusio Sąjūdžio viduje vis labiau ryškėjo tendencija buvusį gaivališką tautinio atgimimo judėjimą transformuoti į struktūrizuotą partiją, kuri vienytų tik dešinėsios pakraipos, kapitalistinės orientacijos žmones. Šis kai kurių sąjūdžio aktyvistų siekis ypač atsiskleidė II Sąjūdžio suvažiavime (1990 m. balandžio 21–22 d.), tačiau visuotinio pritarimo nesulaukė.

Nepritarė šiai idėjai ir J. Juzeliūnas. Savo kalbą suvažiavime jis paskyrė tautos dvasingumo, moralinių nuostatų ugdymo svarbai, nedviprasmiškai išsakė požiūrį ir į patį Sąjūdį:

Lietuvos Sąjūdis – tai visų Lietuvos žmonių susitelkimas. Kada pasigirsta balsai, galbūt tiksliau – balsas už Sąjūdį kaip partiją, manau, jog šiuo metu tai yra tiesiog šventvagiška. Pats žodis „partija“ reiškia „dalis“ („pars“), o Sąjūdis yra ne dalis, o visa Lietuva. Aš už Sąjūdį kaip tautos sąžinę ir sąmonę, būdingą visiems.[43]

Tokią savo nuostatą J. Juzeliūnas yra patvirtinęs ir ne viename iš savo vėlesnių pasisakymų:

Esu Sąjūdžio žmogus. Manau, kad Sąjūdis turėtų būti toks, koks buvo pradžioje. Man buvo nepriimtina nuostata, atsiradusi po II Sąjūdžio suvažiavimo, esą šis judėjimas tapęs dešiniuoju. Partijos gali būti dešniosios, kairiosios, o Sąjūdis turėtų būti visų, nesvarbu, kokiai partijai vienas ar kitas žmogus priklauso.[44]

Aš aktyviai dalyvauju Sąjūdyje tol, kol jis nepasiskelbė dešiniuoju judėjimu. Nors aš iš esmės taip pat esu dešinysis, man nepriimtina dalyvauti tik vienos grupės veikloje. Juk daugelis dabartinių partijų lyderių – buvę Sąjūdžio aktyvistai! Kai apsižvalgau, rodos, visose partijose savas esu... Tad kodėl mes staiga užsidarėme atskirose kamarose? Tai tik tuščios vaikiškos ambicijos, nieko bendro neturinčios su tikruoju tėvynės meilės jausmu.[45]

Skeptiškai vertindamas visuomenės susiskaidymą į partijas, J. Juzeliūnas taip ir neišstojo nė į vieną iš jų, dvasioje liko tikras sąjūdininkas. Kurį laiką jis dalyvavo Sąjūdžio Seimo Tarybos veikloje, vėliau bendravo su Sąjūdžio pionieriais – iniciatyvinės grupės nariais. Retkarčiais aktualiais visuomenės gyvenimo klausimais jis kalbėdavo Lietuvos radijo ir televizijos laidoje, kai kada ir viešuose mitinguose. Su lietuviškomis aktualijomis J. Juzeliūnas supažindino ir užsienio lietuvius, 1991 m. birželio 2 d. kalbėdamas per „Laisvosios Europos“ radiją.

1992 m. vasarą prasidėjusioje rinkimų į Lietuvos Seimą kampanijoje J. Juzeliūnas palaikė Aukščiausiosios Tarybos (Atkuriamojo Seimo) dešniosios pakraipos narių (Sąjūdžio koalicijos) pozicijas. Jis įėjo į Aukščiausiosios Tarybos sudarytą 18 asmenų Vyriausiąją rinkimų komisiją, Sąjūdžio koalicijos buvo pasiūlytas į jos pirmininko pareigas. Tačiau Aukščiausiosios Tarybos liepos 23 d. posėdyje komisijos pirmininku buvo išrinktas ekskomunistas Vaclovas Litvinas – buvęs J. Juzeliūno konkurentas rinkimuose į SSRS liaudies deputatus...

Tiek prieš Lietuvos nepriklausomybės akto paskelbimą, tiek ir po jo J. Juzeliūnas daugiausia rūpinosi sovietmečių represuotų žmonių likimais. Beveik devynerius metus J. Juzeliūnas vadovavo dar 1988 m. jo iniciatyva įkurtai institucijai, kuri pradžioje buvo pavadinta Komisija stalinizmo nusikaltimams tirti. Laikui bėgant, keitėsi šios institucijos pavadinimas, statusas, struktūra, augo ir atliekamų darbų apimtis.

1990 m. spalio 1 d. Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti pagrindu prie Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto buvo įkurtas Represijų tyrimo sektorius, netrukus pavadintas Represijų Lietuvoje tyrimo komisija. J. Juzeliūnas, kaip šios komisijos pirmininkas, iš Lietuvos Vyriausybės išrūpino institucijos darbui bei kaupiamam archyvui būtinas papildomas patalpas, susirašinėjo su įvairiomis įstaigomis dėl represuotiems asmenims padarytos materialinės žalos atlyginimo.

1991 m. pavasarį minėtoji komisija tapo autonomiška institucija – Represijų Lietuvoje tyrimo centru (RLTC). J. Juzeliūnas rengė centro įstatus, rūpinosi, kad jam būtų suteiktos juridinio asmens teisės. Jis buvo išrinktas RLTC Tarybos pirmininku, o istorikas habilituotas daktaras Antanas Tyla – moksliniu vadovu. RLTC kasdieniniam darbui vadovavo Birutė Burauskaitė.

Vienas svarbiausių Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti (vėliau – Represijų Lietuvoje tyrimo centro) uždavinių buvo kuo nuodugnesnės informacijos apie

represuotus asmenis kaupimas ir jos publikavimas. Pirminis duomenų šaltinis buvo pačių nukentėjusiųjų arba jų artimųjų parodymai. Nuo 1988 m. komisija įvairiais būdais po visą Lietuvą platino anketas su konkrečiais klausimais. Atsakymų pagausėjo nuo 1990 m., atkūrus Lietuvos nepriklausomybę ir žmonėms padrąsėjus. Tada Komisija parengė ir išplatino dvi naujas gerokai išsamesnes anketas.

Ilgametė Represijų Lietuvoje tyrimo centro vadovė Birutė Burauskaitė papasakojo:

Jis [J. Juzeliūnas] skatino tobulinti anketas, kad surinkta informacija apimtų visus socialinius sluoksnius ir atspindėtų įvairių represijų pobūdį, pats perdirbo ir pasiūlė labai racionalų anketos variantą, kurį mes padauginome ir naudojome iki 1997 metų; pabrėždavo objektyvumo reikšmę mūsų darbe, ypač renkant ir tvarkant informaciją apie civilių gyventojų žudynes, nesvarbu, kurio okupanto (sovietinio ar nacių) ar jo talkininko ranka jas vykdė.[46]

J. Juzeliūnas turėjo didelį žmonių pasitikėjimą. Jie ne tik atsiųsdavo užpildytas anketas, bet prie jų pridėdavo ir pasakojimus apie įvairias patirtas ir patiriamas nuoskaudas, apie savo rūpesčius ir problemas. Tokie laišukai su atsiminimais, klausimais ir prašymais kartais būdavo adresuoti „Ministrui J. Juzeliūnui“, „Seimo nariui J. Juzeliūnui“. Į kai kuriuos laiškus pats J. Juzeliūnas ir atsakydavo[47]

Buvusių tremtinių požiūrį į J. Juzeliūną iliustruoja fragmentas iš jam rašyto laiško:

Gerb. p. Juzeliūnai!

Daug kartų klausiausi Jūsų kalbų televizijoje ir susitikimuose su tremtiniais ir visada iki ašarų buvau sugraudinta Jūsų širdies dosnumo ir atjautimo žmonių kančios. Neatrodė, kad šiam pasauly mes dar išgirsime užjaučiantį ir teisingai pokario metais vykusias skriaudas įvertinantį žodį. Laimingi sulaukę šios dienos, labai liūdna, kad dar daugiau žmonių jos nesulaukė.

Duok Dieve Jums sveikatos ir ištvermės Jūsų kūrybiniame darbe ir žmonių atjautime ir globoje.

Nuoširdžiai Jus gerbianti O. Navickienė.

Palanga, 1990. VII. 18.[48]

Pats Juzeliūnas apie šį aktyvaus bendravimo su represuotais asmenimis laikotarpį kalbėjo:

Prisimenu, atneša žmonės kokius nors svarbius dokumentus ir niekam neatiduoda, sako: „Tik Juzeliūnui galiu atiduoti“. Tokio žmonių pasitikėjimo apvilti negaliu. Juolab man tie žmonės tokie artimi![49]

1993 m. pasirodė RLTC darbuotojų įtempto darbo vaisius – fundamentalaus žinyno „Lietuvos gyventojų genocidas“ pirmasis tomas[50]. Šalia enciklopediškai abėcėlės tvarka pateiktų duomenų apie 1939–1941 m. sovietinės valdžios represuotus asmenis leidinio įvadinėje dalyje buvo paskelbti M. Laurinkaus, A. Tylos, J. Juzeliūno straipsniai.

Straipsnyje „Genocidas ir valstybių moralė“ J. Juzeliūnas pabrėžė jau ir anksčiau keltą mintį, kad stalinizmo nusikaltimai – tai ne vien tik fizinis žmonių naikinimas, bet ir moralinių vertybių niokojimas, todėl straipsnio pabaigoje išskėlė istorinę būtinybę pasauliniu mastu pasmerkti fizinio ir dvasinio genocido kaltininkę komunistų partiją.

Apie J. Juzeliūno indėlį ir veiklą Represijų Lietuvoje tyrimo centre jo ilgametė darbuotoja B. Burauskaitė rašė:

1989–1992 metais parengtas ir 1993 m. išleistas „Lietuvos gyventojų genocido“ I tomas (1939–1941 m. sovietinių okupantų vykdytų represijų aukų vardynas) buvo šventė ir mums, ir prof. J. Juzeliūnui. Jis panaudojo savo plačius asmeninius ryšius šiam leidiniui platinti, įvertinti ir tolesniam darbui remti (pvz., bendraudamas su išėiviais iš Klaipėdos krašto, gyvenančiais Vokietijoje, subūrė grupę mūsų darbui remti).

Sunku išvardinti ir apibūdinti visus dalykinius, idėjinius J. Juzeliūno vadovavimo centrui aspektus. Jis nesikišo į darbo technologiją, vardyno ar duomenų bazės formavimo principus. Tai galima pavadinti partneryste, kada diskutuojant, draugiškai šnekučiuojantis aptariami darbo principai.

J. Juzeliūnas labai sielojosi dėl menkų RLTC darbuotojų atlyginimų, ypač sumažėjusių atėjus į valdžią LDDP. Nepaisydamas biurokratinių barjerų ir gana arogantiškos valdininkų pozicijos, J. Juzeliūnas darė viską, kad mūsų sunkus, emociškai ir fiziškai alinantis, didele atsakomybe slegiantis darbas nebūtų nuvertintas iki nekvalifikuoto darbuotojo atlygio. Pats jis pajuokaudavo, kad jei LDDP dėka liks be profesoriškos pensijos, kuri ir taip neprilygo sovietinių nomenklatūrininkų pensijoms, jis prisimins savo jaunystėje išmoktą batsiuvio amatą ir siūs batus ponioms ir panelėms su savo firminiu ženklu – „Pagamino profesorius kompozitorius J. Juzeliūnas“.[51]

Represijų Lietuvoje centro darbuotojus žavėjo J. Juzeliūno entuziazmas, optimizmas, geranoriškumas. Mėgo jis su kolektyvu pabendrauti, nuoširdžiai išsikalbėti – ir ne vien tik oficialiai susitikus darbo reikalais.

1997 m. vasario mėnesį RLTC reorganizavus į Lietuvos genocido centro padalinį, J. Juzeliūnas buvo paliktas nuošalyje. Nerasta reikalo jam bent pranešti apie įvykusius pertvarkymus, padėkoti už įdėtą milžinišką darbą...

[1] Šis pavadinimas įvardijo artimiausius kuriamos organizacijos tikslus – demokratinių pertvarkymų siekį. Vėliau, judėjimui įgavus radikalesnį pobūdį ir vis labiau atsiribojant nuo M. Gorbačiovo *perestroikos* sampratos, spaudoje atsirado įvairių jo „perkrikštijimo“ variantų: „Lietuvos laisvės sąjūdis“, „Lietuvos nepriklausomybės sąjūdis“, „Lietuvos atgimimo sąjūdis“ ir pan. Aišku, toks reiškinių pervardijimas atgaline data yra istoriškai neteisingas. Ateityje dažniausiai vartosime labiausiai paplitusį sutrumpintą pavadinimą – „Sąjūdis“.

- [2] Daugelis cituojamų J. Juzeliūno tekstų – įrašai iš autoriaus pokalbių su juo 1988–2000 m.
- [3] 1988 m. birželio 3 d. išrinkta LPS iniciatyvinė grupė (abėcėlės tvarka): Regimantas Adomaitis, Vytautas Bubnys, Juozas Bulavas, Antanas Buračas, Virgilijus Čepaitis, Algimantas Čekuolis, Vaclovas Daunoras, Sigitas Geda, Bronius Genzelis, Arvydas Juozaitis, Julius Juzeliūnas, Algirdas Kaušpėdas, Česlovas Kudaba, Bronius Kuzmickas, Vytautas Landsbergis, Bronius Leonavičius, Meilė Lukšienė, Alfonsas Maldonis, Justinas Marcinkevičius, Alvydas Medalinskas, Jokūbas Minkevičius, Algimantas Nasvytis, Romualdas Ozolas, Romas Pakalnis, Saulius Pečiulis, Vytautas Petkevičius, Kazimira Prunskienė, Vytautas Radžvilas, Raimundas Rajeckas, Artūras Skučas, Gintaras Songaila, Arvydas Šaltenis, Vitas Tomkus, Zigmas Vaišvila, Arūnas Žebriūnas. Žr. Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą: Nuo 1988 06 03 iki 1990 03 11*. V., 2006, p. 37.
- [4] Senn A. E. *Bundanti Lietuva*. V., 1992, p. 38.
- [5] Informacinis tekstas „Mūsų rėmimas“ // *Sąjūdžio žinios*, Nr. 1, 1988 06 13, p. 4.
- [6] Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą: Nuo 1988 06 03 iki 1990 03 11*. V., 2006, p. 43.
- [7] Juzeliūnas J. XIX sąjunginei partinei konferencijai // *Gimtasis kraštas*, 1988 06 12–22. Šis pirmasis politinio pobūdžio J. Juzeliūno straipsnis paskelbtas kn.: *Julius Juzeliūnas: Straipsniai, kalbos, pokalbiai. Amžininkų atsiminimai*. V., 2002, p. 184–185.
- [8] Landsbergis V. *Atgavę viltį*. V., 1990, p. 7–10.
- [9] Pokalbis su V. Markeliūniene „Turi likti tyras simbolis visiems“. (Minint Lietuvos Sąjūdžio dešimtmetį) // *Švyturys*, 1998, Nr. 7, p. 9. Cit. iš kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 405.
- [10] Simfonija – Lietuva // *Švyturys*, 1990, Nr. 18. Cit. iš kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 385.
- [11] M. Laurinkaus raštiškas paliudijimas autoriui (2000 07 11).
- [12] Toliau pateikiame Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti narių sąrašą pagal pačios komisijos pateiktą informaciją: kompozitorius J. Juzeliūnas (pirmininkas), istorikas A. Bubnys, istorikas V. Berenis, inžinierė B. Burauskaitė, gydytojas A. Butkevičius, rašytojas A. Čekuolis, filosofijos m. k. A. Degutis, sociologas A. Eigirdas, rašytojai R. Gudaitis, L. Gadeikis, teisininkas J. Jurgelis, istorijos m. dr. V. Kašauskienė, filosofas M. Laurinkus (sekretorius), chemijos m. k. K. Leinartas, literatūros kritikas J. Laurušas, kunigas J. Laurūnas, filosofijos m. dr. A. Matulionis,

filosofas A. Poška, filosofas A. Rybelis, sociologas V. Radušis, žurnalistas J. Šimelionis, istorijos m. dr. A. Tyla, istorijos m. k. L. Truska, inžinierė V. Vosyliūtė, architektė Ž. Vanagaitė, technikos m. k. A. Vozbinas, istorijos m. k. V. Žemaitis. („Ir šviesa, ir tiesa“ // *Gimtasis kraštas*, 1988 08 11-17)

[13] Biuletėnis *Sajūdžio žinios*, 1988, Nr. 11, ir *Gimtasis kraštas*, 1988 08 11-17.

[14] M. Laurinkaus raštiškas paliudijimas autoriui (2000 07 11).

[15] Turi likti tyras simbolis visiems. (Minint Lietuvos Sajūdžio dešimtmetį) // *Švyturys*, 1998, Nr. 7. Cit. iš kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 403.

[16] Čepaitis V. *Su Sajūdžiu už Lietuvą: Nuo 1988 06 03 iki 1990 03 11. V.*, 2006, p. 54.

[17] Senn A. E. *Bundanti Lietuva. V.*, 1992, p. 61.

[18] Cituojama pagal susitikimo su A. Jakovlevu santrauką „Kūrybinės inteligentijos pareiga ir atsakomybė“ // *Tiesa*. 1988 08 14 (Perspausdinta kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 186).

[19] *Tiesa*. 1988 08 14

[20] Minimas Lietuvos SSR Ministrų Tarybos nutarimas dėl neteisėtai represuotų asmenų turtinių ir kitų teisių atkūrimo buvo priimtas 1989 m. gruodžio 27 d.

[21] Romualdas Sikorskis – ilgametis Lietuvos SSR finansų ministras, ėjęs šias pareigas ir atkurtos nepriklausomos Lietuvos Vyriausybėje.

[22] Turi likti tyras simbolis visiems. (Minint Lietuvos Sajūdžio dešimtmetį) // *Švyturys*, 1998, Nr. 7, p. 9. Cit. iš kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 406.

[23] 1988 m. rugpjūčio 23 d. mitingo stenograma paskelbta Lietuvos Persitvarkymo Sajūdžio periodinio leidinio „Atgimimas“ pirmajame numeryje (1988 09 16).

[24] Žr.: ten pat, p. 14.

[25] Visas J. Juzeliūno kalbos tekstas perspausdintas kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 187-190

[26] Senn A. E. *Bundanti Lietuva*. V., 1992, p. 103.

[27] Turi likti tyras simbolis visiems. (Minint Lietuvos Sąjūdžio dešimtmetį) // *Švyturys*, 1998, Nr. 7, p. 8. Cit. iš kn.: *Julius Juzeliūnas...* P. 406.

[28] Senn A. E. *Bundanti Lietuva*. V., 1992, p. 141.

[29] LPS steigiamojo suvažiavimo stenograma. *Atgimimas*, 1988 11 11, Nr. 6, p. 5. Visas J. Juzeliūno kalbos Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime tekstas skelbtas kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 191-194.

[30] Genzelis B. *Sąjūdis: Priešistorė ir istorija*. V., 1999, p. 84.

[31] Ten pat, p. 117.

[32] Cit. iš: Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą*. V., 2006, p. 119.

[33] LPS Seimo Deklaracija. Cit. iš: Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą*. V., 2006, p. 204.

[34] „Tautos gedulo diena“ // *Pergalė*, 1989, Nr. 6, p. 3-4. Perspausdinta kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 202-203.

[35] Simfonija - Lietuva // *Švyturys*, 1990, Nr. 18, p. 12. Cit. iš kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 386.

[36] Juzeliūnas J. Kliuviniai kelyje į teisinę valstybę // *Tiesa*, 1989 04 05. Perspausdinta kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 198-201.

[37] Cituojama pagal minėto straipsnio varianto rankraštį antrašte „Ką senelis padarys - viskas bus gerai“.

[38] Iš pokalbio (2000 07 11).

[39] V. Aliulis ir J. Juzeliūnas buvo įtraukti į Aukščiausiosios Tarybos komisiją Lietuvos TSR Konstitucijai rengti.

[40] Simfonija - Lietuva // *Švyturys*, 1990, Nr. 18, p. 12. Cit. iš kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 386.

- [41] „Tai ką, man dabar reikės Landsbergį pasitikti ant raudono kilimo?“ - „Tikriausiai.“ - „Kokia nesąmonė...“
- [42] Juzeliūnas J. Mikrofonų pučas. (Apie neeilinį SSRS liaudies deputatų suvažiavimą.) // *Lietuvos aidas*, 1990 09 10.
- [43] Cit. iš kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 217.
- [44] J. Juzeliūno interviu Sąjūdžio penkmečio proga „Menininko prigimtis nevaržoma“ // *Tiesa*, 1993 06 04. Cit. iš kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 396.
- [45] Juzeliūnas J. „Mus apėmęs materialinis chaosas atsirado dėl moralinių vertybių nuosmukio“ // *Lietuvos aidas*, 1996 02 17.
- [46] Burauskaitė B. Keli sakiniai apie profesorių Julijų Juzeliūną. Kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 508-509.
- [47] Šis B. Burauskaitės atsiminimų epizodas autoriaus užrašytas 1999 03 05.
- [48] Laišką turi knygos autorius.
- [49] Juzeliūnas J. „Mus apėmęs materialinis chaosas atsirado dėl moralinių vertybių nuosmukio“ // *Lietuvos aidas*, 1996 02 17.
- [50] Šio tomo antrasis, gerokai praplėstas, naujais duomenimis papildytas, leidimas išėjo 1999 m.
- [51] Burauskaitė B. Keli sakiniai apie profesorių Julijų Juzeliūną. Kn.: *Julius Juzeliūnas...* p. 507-508.